

unurbanized and thus politically backward Archaic and early Classical ethnos" (p. 46).

Capitolul 3, "Communities of cult" (p. 107-163), analizează diferite manifestări de cult în Phocis, Thessalia sau Arcadia, reliefând rolul sanctualelor în crearea și consolidarea identității de grup. C. Morgan caracterizează de asemenea sanctualele drept "consumption centres", subliniind importanța economică a acestora.

Importanța construcțiilor mitice sau a teritoriului pentru definirea oricărei comunități grecești, a rutelor comerciale ca mijloace de interacțiune între *poleis* și *ethne*, prezentarea războiului și a colonizării ca două forme de mișcare a indivizilor care duc la întărirea identității de grup, reprezintă câteva din subiectele tratate în capitolul 4, "Territory, power and ancestors" (p. 164-205).

Trebuie menționat în cadrul ultimului capitol, "Beyond the Polis. Political communities and political identities" (p. 206-225), analiza pe care C. Morgan o face cu privire la golful Corintic, ca zonă de "regional interconnections" (p. 213-222)³. Canal important de comunicare între zone de coastă și de interior, C. Morgan indică faptul că:

"in terms of human geography, the Corinthian gulf ends not at the west coast of Achaia and Aetolia, but at Ithaka and Kephallenia" (p. 218).

Reconstrucția istoriei politice și sociale a unor comunități grecești considerate până de curând drept marginale, accentul pus pe faptul că în Grecia arhaică *polis* nu reprezintă "the fundamental form of organization" sunt principalele merite ale lucrării analizate în aceste pagini. Fără nicio îndoială este o lucrare care trebuie să figureze în bibliografia generală a celui interesat de istoria Greciei antice.

În final, nu ne rămâne de menționat decât o critică formală la adresa editorilor acestei lucrări: prezența notelor la finalul lucrării, pe capitole, și nu ca note infrapaginale. Notele conțin o bibliografie bogată și o serie de precizări foarte folositoare, impunând consultarea lor continuă. În acest sens trebuie subliniat că este destul de dificilă pentru cititor utilizarea acestui sistem complicat iar verificarea referințelor bibliografice este mult îngreunată.

Adrian Robu

REMUS MIHAI FERARU, *Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre*, Timișoara, 2006, 329 p.

Lucrarea pe care o prezentăm abordează un domeniu puțin investigat în studiile despre Pontul Euxin, și anume viața culturală în coloniile de pe coasta de vest a Mării Negre, de la Olbia la Apollonia Pontică. Un astfel de efort este meritoriu, deoarece, deși bibliografia coloniilor grecești din Pont este bogată, punctele majore de interes au fost aspectele arheologice și domeniul relațiilor politice.

După o scurtă introducere, autorul face o trecere în revistă a tipurilor de surse, clasate ca documente epigrafice, izvoare literare, documente arheologice, cărora ar trebui să li se adauge, în opinia noastră, sursele iconografice și numismatice: cele dintâi pentru reprezentările unor personaje

sau activități intelectuale, cele numismatice pentru menționarea unor sărbători sau jocuri pe monede. Lucrarea este compusă din șase capitole: I. *Preliminarii* (p. 23-80); II. *Educația și învățământul* (p. 81-119); III. *Scriitori originari din Pontul Stâng* (p. 121-146); IV. *Manifestări culturale, spectacole, întreceri* (p. 147-189); V. *Teme literare în inscripțiile grecești* (p. 191-233); VI. *Limba inscripțiilor* (p. 235-263). Acestea sunt urmate de un catalog de inscripții versificate (68 de documente, p. 269-297), de o bibliografie generală, de indici și de patru planșe, dintre care două hărți, care constituie anexele.

După un istoric al cercetărilor și o schiță a evoluției istorice a coloniilor, primul capitol își propune să expună trăsăturile generale ale culturii în Orientul grec, noțiune apărută în contextul expansiunii romane, dar pe care autorul o utilizează pentru a defini ceea ce se înțelege curent prin lumea greacă antică (Grecia

³ Pentru importanța strategică a golfului Corintic, vezi: C. Morgan, "Corinth, the Corinthian Gulf and western Greece during the eight century BC", *BSA* 83, 1988, p. 313-338.

propriu-zisă, Asia Mică, spațiul mediteranean). Mai degrabă decât o introducere în viața culturală în general, acest capitol este o schiță de istorie a educației în antichitate, tributară în parte lucrării lui H. I. Marrou, între timp reevaluată. O carte recentă, cu un titlu concludent - J.-M. Pailler-P. Payen (ed.), *Que reste-t-il de l'éducation classique? Relire „le Marrou” Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Toulouse, 2004, repune în discuție, fără a le invalida complet, concluziile reputatului savant. Această prezentare, în opinia autorului, servește drept cadru general și punct de plecare pentru studierea culturii în cetățile vest-pontice. În cadrul următorului capitol, care analizează educația în Pontul stâng, autorul discută o serie de documente privitoare la instituțiile de învățământ din Pont și la corpul profesoral; se insistă asupra rolului pe care gimnaziul și efebii îl joacă în formarea cetățenilor și în păstrarea identității grecești în coloniile pontice, asupra divinităților onorate în gimnaziu, asupra tipului de educație oferită efebilor și *neoi*-lor (militară, fizică, dar și intelectuală). În acest context, se abordează problema călătoriei de studii pentru cei care doreau să își desăvârșească educația în centre culturale repute. Unii dintre aceștia din urmă vor ajunge să joace un rol în lumea greacă, cum este cazul pentru scriitorii și filozofii care sunt prezentați în capitolul III: Bion din Olbia (a se vedea monografia lui J. F. Kindstrand, *Bion of Borysthènes. A Collection of Fragments with Introduction and Commentary*, Uppsala, 1976), Sphairos din Olbia sau Bosfor, Demetrios, Herakleides Lembos sau Satyros - toți trei din Callatis, Isokrates din Apollonia, sunt câțiva dintre cei menționați în surse literare și chiar în papiri. Capitolul IV este construit în jurul manifestărilor literare, spectacolelor și întrecerilor, cu o atenție specială acordată legăturii dintre calendar - milesian sau megarian, și sărbători.

Capitolele V și mai ales VI ridică o serie de probleme prin însăși natura materiei abordate: privilegiind analiza temelor literare din inscripțiile grecești, autorul iese din domeniul istoric și intră în acela al comentariului de text, ceea ce destabilizează într-o anumită măsură cercetarea. Totuși, această analiză nu este lipsită de interes, în măsura în care se pune în evidență circulația unor curente literare și mode de versificație care ajung și în Pont, integrând astfel această regiune într-un spațiu mai larg marcat de elenism. Pe de altă parte, cum de altfel remarcă și autorul, tocmai această universalitate a

temelor abordate ne împiedică să distingem specificități locale. În plus, avem a face cel mai adesea cu locuri comune, legate de moartea prematură, de efemeritatea vieții umane etc., pe care creatorii de epigrame le foloseau în funcție de solicitant; nu trebuie să excludem nici posibilitatea existenței unor „caiete de expresii” cu cele mai interesante turnuri, tot așa cum pentru sculptori existau „caiete de modele”, sau, și mai evident, copierea unor epigrame aproape *mot-à-mot*, după cum în epocă tardivă la Callatis se preia un text mult mai îngrijit de la Tomis (*ISM* II 384, imitat de *ISM* III 148). În ceea ce privește ultimul capitol, limba inscripțiilor, el ține de cu totul alte domenii, cel al dialectologiei în special. De aceea considerăm că trebuie tratat diferențiat, cu mijloace specifice, într-o lucrare separată.

Ca observație generală, am vrea să sugerăm că, în lipsa documentației, analogiile cu restul lumii grecești nu sunt întotdeauna concludente. Extrapolările pot fi pernicioase în măsura în care un lector neglijent la context le poate cita ca achiziții sigure, ceea ce poate da naștere apoi la o serie de interpretări inadecvate. Cât despre impactul culturii elene în rândul populației indigene, acesta este greu de sesizat în absența unor surse consistente, dar nu trebuie exclus din start, fie și numai dacă luăm în considerație prezența mai multor nume de origine tracică și getică în listele efebice de epocă romană de la Odessos și Dionysopolis. Prezența unor elite indigene în epigrafia unor cetăți precum cele citate, ca și la Olbia (sau în regatul bosporan, de exemplu) nu poate fi contestată, ceea ce justifică o anchetă mai atentă asupra participării acestora, sau a fiilor lor, la viața culturală a cetății.

În anumite puncte, în care autorul este, nu ne îndoim, tributari interpretărilor anterioare, se impun câteva observații. În discuția despre „sofistul, probabil profesor de retorică” T. Cominius Claudianus Hermaphilus (*ISM* II 69), în care este menționată „epoca de înflorire a celei de-a doua sofistici” (p. 101), ar trebui să se țină cont tocmai de acest context, din perspectiva analizei sociale: un fenomen tipic al acestei perioade este „mariajul” între *paideia* și elitele locale citadine. Sofistul nostru îndeplinea numeroase funcții prestigioase în cetate tocmai în virtutea apartenenței la o familie tomitană influentă. Ceea ce ar fi trebuit să îl pună în gardă pe autor este inscripția următoare din corpus,

ISM II 70, care îl onorează pe fratele sofistului, fiul lui Eumenes, la rândul lui arhonte, agoranom, protector al unei asociații de actori și trezorier. Termenul *archiatros* (la Odessos, IGB I² 150) nu desemnează un medic specialist, ci reprezintă un titlu acordat de autoritatea imperială unui număr limitat de practicieni. La fel, când traducem *dēmosios iatros* prin „medic public”, nu trebuie să ne gândim, în termeni moderni, la o asistență medicală gratuită, ci la un medic angajat de cetate în mod oficial, care putea percepe diverse onorarii pe lângă salariul oferit de comunitate.

Am fi dorit, de asemenea, să regăsim în această lucrare referiri mai exacte la noțiunea de mobilitate, la relațiile culturale pe care această regiune, desemnată drept „periferică”, le întreține cu lumea greacă, la rețelele în care Pontul era integrat, atât cât documentația, redusă, este drept, ne permite s-o facem. În ceea ce privește cazul profesorului Glaukias din Callatis onorat la Mesembria (IGB I² 307 bis și, recent, IGB V 5087), atragem atenția că nu poate fi vorba despre un „export al oamenilor de carte uneori

până la mari depărtări” (p. 94), dat fiind că Mesembria se afla în vecinătate; putem vorbi mai degrabă de o circulație intra-pontică a specialiștilor, cu atât mai interesantă în acest caz cu cât se putea invoca originea comună doriană. Un alt regret este la nivelul mini-concluziilor care urmează fiecare capitol (o practică de salutat) și al concluziei generale, care se prezintă sub forma unui rezumat/sinteză al conținutului capitolului sau cărții, util, desigur, dar care nu exploatează la maximum datele, într-un efort de reflecție mai profundă asupra chestiunii dezbătute.

În încheiere, avem de a face cu o lucrare fără îndoială utilă, în care putem discerne dubla formație, de istoric și filolog clasic, a autorului, ceea ce i-a permis o verificare personală a textelor analizate și o analiză de detaliu a epigramelor funerare. În lipsa unei bibliografii actualizate, volumul exploatează *in extenso* cele câteva lucrări de specialitate accesibile în România, precum și *corpora* de inscripții dedicate acestei regiuni.

Mădălina Dana

The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, organised by The Romanian National History Museum, Bucharest, May 26th – 31st, 2003, edited by: dr. Crișan Mușețeanu, in co-operation with: dr. Lucia Marinescu, Christina Știrbulescu, Valentin Bottez, Bucharest, 2004, 492 p.

În perioada 26-31 mai 2003 Muzeul Național de Istorie a României a organizat cea de-a XVI-a ediție a Congresului Internațional de Bronzuri Antice, a cărui tema a fost: *Bronzurile antice. Tipologie, cronologie, autenticitate*. Deosebit de generoasă tematică congresului a permis abordarea unei largi problematice, de la introducerea în circuitul științific a celor mai noi descoperiri arheologice, până la reinterpretări de descoperiri anterioare prin noi analize de laborator. Actele acestuia au fost în scurt timp publicate, în condiții grafice foarte bune și nu putem decât să-i felicităm pentru aceasta ca și pentru întreaga organizare a congresului pe colegii noștri de la Muzeul Național de Istorie a României.

Volumul *The Antique Bronzes. Typology. Authenticity. The Acta of The 16-th International Congress of Antique Bronzes* cuprinde lucrările

prezentate în cadrul congresului și face subiectul prezentării de față.

Congresul s-a bucurat de o largă participare iar simpla lectură a titlurilor comunicărilor ne oferă imaginea a ceea ce reprezintă astăzi cercetarea bronzurilor antice, cât de mult a progresat și s-a diversificat aceasta.

Volumul cuprinde mesajele de salut ale autorităților române, al Președintelui României, Ion Iliescu (p. 9-11), Secretarului de Stat în Ministerul Culturii și Cultelor, Ioan Oprîș (p. 11-13) și al directorului Muzeului Național de Istorie a României, Crișan Mușețeanu (p. 19-21), cuvântul de deschidere rostit de Claude Rolley (p. 21-25), după care, în ordine alfabetică, contribuțiile participanților. Acestea, extrem de variate, pot fi grupate în mai multe categorii după cum urmează: istoric al cercetărilor;